

ΙΝΣΠΟΛ

Σχόλιο για την οικιακή οικονομία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

από τον Όμηρο και τον Ησίοδο
στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα

Μιχάλης Ρέττος

29/Γ/18

ΙΝΣΠΟΛ

Μελέτη—29/Γ/18

Ιούλιος 2018 — © ΙΝΣΠΟΛ

inspol.gr

Συντάκτης

Ο **Μιχάλης Ρέττος** είναι τελειόφοιτος φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλος της Cognosco Team.

Μιχάλης Ρέττος

Σχόλιο για την οικιακή οικονομία
στον αρχαίο ελληνικό κόσμο:
από τον Όμηρο και τον Ησίοδο
στον Οικονομικό του Ξενοφώντα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

Εισαγωγή

Κεφάλαιο 1^ο

Τα βασικά επαγγέλματα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και ο
«οίκος»

Κεφάλαιο 2^ο

Οι αντιλήψεις των Αρχαίων Ελλήνων για την εργασία: Ασχολία
και Σχόλη

Κεφάλαιο 3^ο

Ο ρόλος των δούλων στην οικονομία των αρχαίων Ελλήνων

Κεφάλαιο 4^ο

Η περιουσία, το χρέος και τα δάνεια στην Κλασσική Αθήνα

Συμπεράσματα

Επίλογος

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία αφορά στην *οικιακή οικονομία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: από τον Όμηρο και τον Ησίοδο στον Οικονομικό του Ξενοφώντα*. Η μελέτη που σχετίζεται με την εργασία, την οικονομία, την οργάνωση του οίκου και την κοινωνική θέσμιση στον αρχαίο κόσμο, είναι πολύ σημαντική, για να έχουμε μία σαφή εικόνα του πολιτισμού, των αντιλήψεων και του τρόπου ζωής των αρχαίων Ελλήνων. Η εμβάθυνση στους τομείς αυτούς, προσφέρει μία ευκρινή εικόνα της καθημερινότητας στον αρχαίο κόσμο. Επιπλέον, η μελέτη της οικιακής οικονομικής οργάνωσης μας κομίζει πληροφορίες που δεν είναι ευρέως γνωστές και εισάγει προβληματισμούς σχετικά με τις επικρατούσες νοοτροπίες και, γενικώτερα, τον κυρίαρχο ανθρωπολογικό τύπο στον αρχαίο κόσμο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα επιμέρους κεφάλαια θα εξετασθούν: η ποικιλία των επαγγελμάτων στην αρχαία Ελλάδα, οι αντιλήψεις των αρχαίων για την εργασία, ο ρόλος των δούλων στην οικονομία και πράγματα που έχουν να κάνουν με την περιουσία και τα χρέη. Όπως θα δούμε, σε αυτό το διάστημα των τεσσάρων αιώνων από την αρχαϊκή έως την κλασσική εποχή, πολλά πράγματα που αφορούν στην οργάνωση του οίκου και στις αντιλήψεις για την εργασία και τον βιοπορισμό, μεταβάλλονται ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στην κάθε εποχή, σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Στόχος της εργασίας είναι η εξέταση αρχαίων πηγών και νεωτέρων μελετών που αναφέρονται

στο θέμα και η τοποθέτηση τους στο κατάλληλο επεξηγηματικό πλαίσιο, ανάλογα με τις επικρατούσες πρακτικές και αντιλήψεις της συγκεκριμένης εποχής στην οποία γράφονται, καθώς και με τις ιδέες και την θεματολογία του εκάστοτε συγγραφέα.

Τέλος, θα ήθελα να αναφέρω ότι η κατανόηση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, με βάση την καθημερινή πρακτική του βίου και τις συνακόλουθες αντιλήψεις, μας βοηθά επίσης και στη συγκριτική μελέτη σε σχέση με τις σημερινές κοινωνίες. Αυτή η συγκριτική αντιπαραβολή μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων, για ιδέες και πρακτικές που επεβίωσαν στον χρόνο και για άλλες που πλέον έχουν ξεπερασθεί.

1.Τα βασικά επαγγέλματα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και ο «Οίκος»

Η κύρια ενασχόληση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ήταν η ασχολία με τη γη. Ήδη από τα Ομηρικά έπη και τον Ησίοδο περιγράφεται η κοινωνία ως αγροτική, ενώ στα κλασσικά χρόνια η γεωργία αποκαλείται η κυρίαρχη και πρωταρχική ανθρώπινη τέχνη¹. Μάλιστα, στον Οικονομικό του Ξενοφώντα η τέχνη της καλλιέργειας της γης θεωρείται η μητέρα των άλλων τεχνών και υμνείται για το γεγονός ότι διαμορφώνει δυνατούς, μη μαλθακούς και μη οκνηρούς άνδρες, λόγω της σωματικής κόπωσης που καταβάλλει όποιος την εξασκεί². Η αγροτική παραγωγή λοιπόν ήταν η κύρια παραγωγική δραστηριότητα στον αρχαίο ελληνικό χώρο και υπολογίζεται ότι μόνο ένα 20 με 25 τοις εκατό των

¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1291a.

² Βλ. Ξενοφών, *Οικονομικός* 5.1-11.

πολιτών στην Αθήνα, γύρω στα τέλη του πέμπτου αιώνα, δεν είχε κάποια έγγεια ιδιοκτησία στην κατοχή του³.

Πέραν όμως της ενασχόλησης με τη γη αναφέρονται και άλλα συνήθη επαγγέλματα. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του καταλογογράφησε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες της εποχής του, οι οποίες συνθέτουν την οικονομική λειτουργία κάθε πολιτείας. Εκτός από τους αγρότες, λοιπόν, υπάρχουν οι αποκαλούμενοι από τον Αριστοτέλη «βάνανουσι», δηλαδή οι άνθρωποι που ασκούσαν τις χειρονακτικές, τεχνικές εργασίες. Ο όρος αυτός «βάνανουσιον πλήθος», δεν είναι άσχετος με τις αντιλήψεις που είχαν επικρατήσει κατά την κλασική εποχή στην Αθήνα για τις χειρονακτικές εργασίες, κυρίως ανάμεσα στους κύκλους των φιλοσόφων, αλλά αυτό είναι ένα θέμα που θα εξετάσουμε παρακάτω. Στη συνέχεια ως ξεχωριστή τάξη αναφέρεται το «αγοραίων» πλήθος, δηλαδή οι άνθρωποι της αγοράς που αγόραζαν και πουλούσαν προϊόντα είτε ως κάπηλοι (καταστηματαρχές λιανικής πώλησης) είτε ως έμποροι. Ακολουθεί η τάξη των «Θητών», που αποτελείτο από μισθωτούς εργάτες.

Μπορούμε να προσθέσουμε επίσης, την τάξη των πολεμιστών, η οποία όμως μπορεί και να παραλειφθεί, καθώς σε αυτή ανήκουν όλοι οι πολίτες, οι οποίοι ως «έφηβοι» τελούσαν την υπηρεσία τους και καλούνταν από την πολιτεία σε περίπτωση πολέμου. Επιπλέον, την δικαστική τάξη, η οποία είχε 6000 μέλη στην Αθήνα. Τα μέλη του δικαστικού σώματος ελάμβαναν δύο και αργότερα τρεις οβολούς ανά μέρα εργασίας. Όμως, αυτό δεν ήταν ένα βασικό επάγγελμα, ούτε τα εισοδήματά αυτά επαρκούσαν για τον βιοπορισμό μίας οικογένειας. Ως ξεχωριστή

³ M.Finley, 1996. *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Α.Παναγόπουλου - Ε. Καρδαμίτσα) Αθήνα, Τ.α, σ. 137.

τάξη αναφέρονται οι πλούσιοι που αναλάμβαναν τις «λειτουργίες», δηλαδή τις δημόσιες δαπάνες για στρατιωτικές και πολιτικές λειτουργίες της πόλης. Τέλος, αναφέρεται η τάξη των ανθρώπων που στελέχωναν τις δημόσιες υπηρεσίες⁴.

Βέβαια, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η αριστοτελική αυτή κατηγοριοποίηση των τάξεων είναι καθαρά επαγγελματική, αφορά το σύνολο των πολιτειών και δεν αναφέρει τους δούλους διακριτή τάξη. Αυτό συμβαίνει διότι οι δούλοι στην αρχαιότητα δεν αποτελούν μία ξεχωριστή επαγγελματική τάξη, αλλά χρησιμοποιούνται, ουσιαστικά, ως μέσο παραγωγής, κυρίως από τους ανθρώπους που κατέχουν ιδιοκτησία γης και βιοπορίζονται από την καλλιέργειά της. Θα ήταν λοιπόν περισσότερο ακριβές να αναφέρουμε τους δούλους ως μία κοινωνική τάξη της εποχής, και όχι ως μία επαγγελματική τάξη, καθώς ο ίδιος ο δούλος αποτελεί ιδιοκτησία του επαγγελματία⁵.

Με βάση λοιπόν τα επαγγέλματα που ασκούνταν στην αρχαία Ελλάδα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την οικονομία κατά βάση αγροτική, η οποία στηρίζεται στον «οίκο», δηλαδή στην οικογένεια ως αυτόνομη παραγωγική μονάδα. Ο «οίκος» είχε μεγάλη σημασία στον αρχαίο κόσμο, καθώς περιλάμβανε την οικογενειακή περιουσία (τη γη του αγροκτήματος που συντηρούσε την οικογένεια και το ίδιο το σπίτι) η οποία βρισκόταν στα χέρια του «κυρίου του οίκου», του άνδρα οικογενειάρχη, έτσι ώστε τα άλλα μέλη της οικογένειας στηρίζονταν, λιγότερο ή περισσότερο, σε αυτόν για την συντήρησή τους. Ο κάθε «οίκος» είχε τις εστιακές και θρησκευτικές του τελετές, περιλαμβανομένων και των τελετών

⁴ Balme, M. 1984. "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." G&R 31: 144.

⁵ D.M.MacDowel. 2009. *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων* (μτφρ. Ν.Κονόμη-Ε. Δ.Ν. Παπαδήμα), Αθήνα, σ.129

προς τιμήν των νεκρών μελών του. Ένας Αθηναίος και οποιοσδήποτε Έλληνας, έδινε μεγάλη βαρύτητα στη διατήρηση του «οίκου» του και στην ομαλή συνέχισή του μετά τον θάνατο του «κυρίου» του⁶.

2.Οι αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για την εργασία:

Ασχολία και Σχόλη

Η αρχαία ελληνική αντίληψη για την εργασία δεν είναι συγκεκριμένη και απόλυτη, αλλά ποικίλει ανάλογα με τις επικρατούσες αντιλήψεις κάθε εποχής, με τις ιδέες του εκάστοτε φιλοσόφου ή στοχαστή, καθώς και με τον τύπο και την ποιότητα της εκάστοτε εργασίας για την οποία γίνεται αναφορά. Αρχίζοντας από τον Ομηρικό κόσμο, εκεί βλέπουμε να εργάζονται από κοινού βασιλείς, άρχοντες, ελεύθεροι πολίτες και δούλοι. Ειδικότερα, η τάξη των «Δημιουργών» ασκούσε τόσο επαγγέλματα που θεωρούνταν δώρα των θεών (ιατροί, ιερείς, μάντιες, αοιδοί), όσο και τέχνες όπως η χαλκουργεία και η κεραμοποιία⁷. Κατά την αρχαϊκή εποχή, ο Ησίοδος θεωρεί την εργασία ως την πιο σπουδαία αρετή για τον άνθρωπο, σε αντίθεση με την αεργία που ψέγεται⁸. Μάλιστα, ο ίδιος αναφέρει ότι οι θεοί εξαγριώνονται με τον άνδρα που είναι άεργος, ενώ αντίθετα με την εργασία ο άνδρας αποκτά, εκτός από πλούτο, και την εκτίμηση των θεών⁹.

⁶ MacDowel, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σ.134.

⁷ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece."
G&R 31: 142-143

⁸ Βλ. Ησίοδο, *Έργα και Ημέραι*, 498-503

⁹ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece."
G&R 31: 141

Ωστόσο, κατά την αρχαϊκή και προ-κλασική εποχή η ανάπτυξη της πόλεως-κράτους με την συνακόλουθη ανάπτυξη του εμπορίου, την αύξηση του πληθυσμού και τον αποικισμό, επέφεραν αλλαγές στην οικονομική και την κοινωνική πραγματικότητα. Οι ραγδαίες αυτές αλλαγές, με την ταυτόχρονη ανάπτυξη της πολιτικής τέχνης, των θεσμών της πόλεως και της φιλοσοφίας, διαμόρφωσαν –όπως είναι φυσικό– και νέες αντιλήψεις σχετικά με την αξία της εργασίας. Στον Πλούταρχο βλέπουμε ότι ο Λυκούργος έχει απαγορεύσει την ασχολία με κάθε χειρωνακτική εργασία που ταίριαζε μόνο σε είλωτες¹⁰.

Αυτή η υποτίμηση, σε κάποιο βαθμό, της χειρωνακτικής εργασίας συνοδεύεται ταυτόχρονα με την ανάδυση της αξίας τηςσχόλης. Ο Αριστοτέλης αναφέρει στα *Ηθικά Νικομάχεια* ότι «*ἀσχολούμεθα γὰρ ἵνα σχολάζωμεν, καὶ πολεμοῦμεν ἵν' εἰρήνην ἄγωμεν*»¹¹. Για τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η ευτυχία (ευδαιμονία) είναι το μέγιστο αγαθό που επιδιώκει κάθε πολιτεία και αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τηνσχόλη. Η αριστοτελικήσχόλη, όμως, δεν σχετίζεται με την αργία ή την ραθυμία, αλλά με την δραστηριότητα της ψυχής, με τον στοχασμό και τη φιλοσοφία. Η ευδαιμονία είναι «*ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν*» και η ενέργεια αυτή είναι ο στοχασμός, ο οποίος πραγματώνεται κατά την περίοδο τηςσχόλης¹². Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι η α-σχολία στην αντίληψη των αρχαίων είναι το μέσο και όχι ο μέγιστος σκοπός. Αυτό που δίνει χαρά στη ζωή, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η άσκηση της φιλοσοφίας, της πολιτικής τέχνης και του στοχασμού. Για τους πολίτες της κλασικής περιόδου, ησχόλη είναι αυτή που γεννά την πολιτική αρετή και τη φιλοσοφία.

¹⁰ Βλ. Πλούταρχο, *Λυκούργος*, 24.2-4

¹¹ Βλ. Αριστοτέλη, *Ηθικά*, 1177b

¹² Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece."

G&R 31: 140

Επιπροσθέτως, κατακριτικά -σε ένα βαθμό- αντιμετωπίζονταν κατά την κλασική εποχή οι λεγόμενες «βάνανουσες τέχνες», δηλαδή οι τέχνες που απαιτούσαν έντονη χειρονακτική εργασία, όπως η χαλκουργεία, η ξυλουργεία, η κεραμοποιία κ.ο.κ.. Ο Σωκράτης στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα αναφέρεται στην κακή φήμη που είχαν οι «βάνανουσες τέχνες» στις πόλεις και στο ότι μερικές πόλεις δεν επέτρεπαν στους πολίτες τους να ασκούν αυτές τις τέχνες¹³. Τέτοιες πόλεις ήταν πχ. η Σπάρτη, κάτω από την νομοθεσία του Λυκούργου και η Θήβα, όπου αποκλειόταν από το σώμα των πολιτών όποιος τεχνίτης (και όχι μόνο) είχε εμπορευθεί τα προϊόντα του στην αγορά κατά τη διάρκεια των δέκα τελευταίων χρόνων¹⁴. Ο Αριστοτέλης θεωρεί καλή πόλη αυτή που δεν θα εντάξει έναν τεχνίτη στο πολιτικό σώμα¹⁵. Ο Πλάτων κάνει διάκριση μεταξύ σοφού άνδρα και άνδρα «βαναύσου», που κατείχε απλά κάποια τέχνη (*Συμπόσιον* 203a). Οι λόγοι που φιλόσοφοι και στοχαστές είχαν δημιουργήσει αυτή την εικόνα για τις χειρονακτικές εργασίες και ενέκριναν αυτούς τους περιορισμούς, ήταν αφενός ηθικοί, αφού οι «βάνανουσες τέχνες» διεύθειραν κατά εκείνους το σώμα και την ψυχή, και αφετέρου πρακτικής φύσεως, αφού εκείνοι που ασκούσαν τη χειρονακτική εργασία και το εμπόριο δεν επέτρεπαν τησχόλη στη ζωή τους, η οποία ήταν απαραίτητη για την μετοχή στον πολιτικό στίβο¹⁶.

Βέβαια, στην αρχαιοελληνική κοινωνία η βασική διάκριση αφορούσε στην ελευθερία του ατόμου και ο τύπος της εργασίας

¹³ Βλ. Ξενοφών, *Οικονομικός*, 4.2

¹⁴ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." G&R 31: 141

¹⁵ Βλ. Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1278a8

¹⁶ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." G&R 31: 141

ήταν άμεσα συνυφασμένος με αυτήν. Επιπλέον, η εργασία κάποιου είναι συνδεδεμένη με ηθικά γνωρίσματα και με την προσωπική καταξίωση στο πλαίσιο της κοινότητας. Για να θεωρείται λοιπόν κάποιος ανδρείος, ελεύθερος και δίκαιος, ήταν απαραίτητο ο βίος του να μην εξαρτάται από άλλους, να μην εργάζεται στην υπηρεσία άλλου ιδιοκτήτη, να είναι ο ίδιος «αυτουργός», δηλαδή ιδιοκτήτης που εργάζεται για τη δική του παραγωγή με σκοπό την συντήρηση του ίδιου και της οικογένειάς του¹⁷. Η μισθωτή εργασία του υπαλλήλου, κάτι αυτονόητο στις σύγχρονες κοινωνίες, ήταν κατακριτέα σε μεγάλο βαθμό στον αρχαίο κόσμο.

Άλλη μία κατηγορία που αντιμετωπιζόταν με κάποια περιφρόνηση ήταν η τάξη των εμπόρων. Αυτή η περιφρόνηση έχει βαθιές ρίζες στον αρχαίο κόσμο. Την βλέπουμε ήδη στον Όμηρο (θ 158-164), καθώς από τότε το εμπόριο είχε σχετιστεί σε ένα βαθμό με την πειρατεία, με αποτέλεσμα να καλλιεργείται μία αρνητική προκατάληψη έναντι των εμπόρων. Η τάξη αυτή των εμπόρων είχε την ονομασία «αγοραίοι», οι οποίοι διακρίνονταν μεταξύ των μικροπωλητών και των καπήλων από τη μία (οι οποίοι δεν έχαιραν κάποιας εκτίμησης¹⁸) και των μεγαλεμπόρων που ασχολούνταν ως επί το πλείστον με τον θαλάσσιο εμπόριο και ήταν κυρίως πλοιοκτήτες. Ο Πλάτων στους *Νόμους* του απαγορεύει το εμπόριο στους κατοίκους της πόλης και το επιτρέπει μόνο στους ξένους, που θα πωλούν τα προϊόντα στους «δημιουργούς» και στους δούλους τους¹⁹. Άλλωστε, και στην Αθήνα το εμπόριο ήταν μία δραστηριότητα που την ασκούσαν κυρίως οι μέτοικοι. Η ανάπτυξή του ευνοήθηκε από την

¹⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1381a20

¹⁸ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece."

G&R 31: 147

¹⁹ Βλ. Πλάτων, *Νόμοι*, 849cd.

νομισματική οικονομία που έκανε την εμφάνισή της στα τέλη του 7^{ου} και στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Η κάπως υποτιμημένη θέση του εμπορίου ως πρακτική οφείλεται στην κυριαρχία της αντίληψης της «αυτάρκειας» στον αρχαίο κόσμο. Στο γεγονός ότι ο άμετρος πλουτισμός ή η προτεραιότητα της επιδίωξης εύκολου πλουτισμού -κάτι που αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για την ενασχόληση με το εμπόριο- ήταν επιλογές, σε κάποιο βαθμό, κατακριτέες. Βλέπουμε, λοιπόν, τον Πλούταρχο να δικαιολογεί την στροφή του Σόλωνα στο εμπόριο, λέγοντας ότι δεν το έκανε για να πλουτίσει, αλλά για λόγους αποδοχής της ησιόδειας αντίληψης της εξύμνησης της εργασίας²⁰.

Το ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι αν αυτή η περιφρόνηση –σε κάποιο βαθμό- της εργασίας που περιγράφεται παραπάνω ήταν μία διαδεδομένη αντίληψη κατά την κλασική εποχή ή αν περιοριζόταν σε έναν κύκλο αριστοκρατών, φιλοσόφων και ανθρώπων των γραμμάτων. Αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί ελλείψει πηγών που να αναφέρονται στις αντιλήψεις του συνηθισμένου καθημερινού άνδρα στην αρχαία Αθήνα. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες ενδείξεις, από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα. Είδαμε προηγουμένως ότι στην ομηρική και ησιόδια εποχή η εργασία είναι επαινετέα, σε αντίθεση με την αεργία. Επίσης, είδαμε ότι η εργασία συνεχίζει να αποτελεί μέγιστη αξία κατά την τιμοκρατική εποχή του Σόλωνα. Κατά τον πέμπτο αιώνα οι χωρικοί αποτελούσαν τα 3/5 των πολιτών, ενώ κατά τον τέταρτο περίπου τα 2/5. Είναι γεγονός πως η συντριπτική πλειοψηφία των χωρικών αυτών καλλιεργούσαν τη γη με τα ίδια τους τα χέρια αφού, αφενός, δεν είχαν όλοι δούλους στην υπηρεσία τους (ο χωρικός στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη δεν είχε δούλο στην κατοχή

²⁰ Βλ. Πλούταρχο, *Σόλων*, 2,1

του) και αφετέρου όσοι είχαν έναν ή δύο δούλους, είναι πιθανότερο να τους χρησιμοποιούσαν περισσότερο στις οικιακές εργασίες²¹. Ο Σωκράτης στον *Οικονομικό* (4.2) καταδικάζει μεν την «βάνουση» εργασία, όμως προτείνει την άσκηση αγροτικής εργασίας²². Ο Πλάτων αναφέρει ότι οι «αυτουργοί», οι άνθρωποι που εργάζονται για τον εαυτό τους, είναι σε μία δημοκρατία η πιο ισχυρή και πολυπληθέστερη τάξη²³. Στους «αυτουργούς» συμπεριλαμβάνονταν και τεχνίτες και καλλιεργητές. Από αποσπάσματα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, διαφαίνεται ότι οι τεχνικές ενασχολήσεις δεν ήταν σε γενική απαξία, ενώ η αεργία κατακρίνεται και κατά την κλασσική περίοδο. Τέλος, μία κατηγορία τεχνητών είναι σίγουρο πως έχαιρε ευρείας εκτιμήσεως. Είναι αυτή η κατηγορία που κατηύθυνε την τέχνη στη σοφία. Σε αυτήν ανήκε πχ. ο αρχιτέκτονας Ικτίνος ή ο γλύπτης Φειδίας, φίλος του Περικλή²⁴.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές η εργασία στην κλασσική Ελλάδα δεν είχε υποτιμηθεί όσο συχνά νομίζεται, αντίθετα συνέχιζε να θεωρείτο κάτι το τιμητικό, τουλάχιστον για τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων. Η αρνητική προκατάληψη που πράγματι υπήρχε, ήταν ενάντια στην μισθωτή εργασία, διότι αυτού του τύπου η εργασία, σε αντίθεση με την «αυτουργία», συνυποδήλωνε την στέρηση της ατομικής ελευθερίας, σύμφωνα πάντα με την αντίληψη των αρχαίων. Κακή φήμη είχαν επίσης και οι κάπηλοι (οι μικρέμποροι), οι οποίοι όμως στην Αθήνα αποτελούσαν μία μικρή σε αριθμό τάξη²⁵.

²¹ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece."

G&R 31:144-145

²² Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." 145

²³ Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 565a

²⁴ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." 147

²⁵ Balme, M. . "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." 146

Τέλος, όσον αφορά στην καταδίκη των «βάνουσων» τεχνών από τους φιλοσόφους κυρίως, αυτή δεν έχει να κάνει τόσο με μία νοοτροπία αριστοκρατικής μαλθακότητας και σνομπισμού, αλλά με το γεγονός ότι αυτές οι τέχνες απομάκρυναν τον άνθρωπο από τη φιλοσοφία, τον στοχασμό και την άσκηση της ψυχής.

3.Ο ρόλος των δούλων στην οικονομία των αρχαίων Ελλήνων

Όπως είπαμε προηγουμένως, ο βασικός διαχωρισμός των πραγμάτων που αφορούν στην εργασία, ήταν η διάκριση μεταξύ ελεύθερης και εξαρτημένης εργασίας. Για τον Αριστοτέλη «ελεύθερος άνθρωπος είναι αυτός που δεν ζει υπό τον καταναγκασμό άλλου»²⁶. Όταν μιλάμε γενικά για δούλους, εννοούμε συνήθως μία ενιαία κατηγορία απελεύθερων ανθρώπων, δηλαδή ανθρώπων που αποτελούν αντικείμενο ιδιοκτησίας άλλων. Όμως, στην πραγματικότητα του αρχαίου ελληνικού κόσμου οι δούλοι δεν αποτελούν ενιαία κατηγορία. Υπάρχουν διαφορές μεταξύ του Σπαρτιάτη «είλωτα» (στη Θεσσαλία «πενέστη»), του υποδουλωμένου από χρέη ο οποίος δεν ήταν δούλος, του υπό προϋποθέσεις χειραφετημένου δούλου και του απελεύθερου. Βέβαια οι κατηγορίες αυτές σπάνια συνυπήρχαν σε μία κοινότητα. Γενικά, ο κυρίαρχος τύπος δούλου με τον οποίον ασχολούμαστε περισσότερο είναι αυτός που αφορά τις εξελιγμένες οικονομικά και πολιτικά κοινότητες, σε αντίθεση με το καθεστώς των ειλώτων και των υποδουλωμένων λόγω χρεών, που αφορούν αρχαιότερες

²⁶ Βλ. Αριστοτέλη, *Ρητορική*, 1367a32

κοινωνίες, όπως τη Σπάρτη, την Κρήτη, αργότερα τη Θεσσαλία και την Αθήνα πριν από τα χρόνια του Σόλωνα²⁷. Η δουλεία στις ανεπτυγμένες κοινότητες είχε μεγαλύτερη ευελιξία και προσαρμοζόταν σε πολλαπλά επίπεδα δραστηριότητας, ενώ αντίθετα στους είλωτες και στους υπολοίπους ταίριαζαν, ως επί το πλείστον, αγροτικές, ποιμενικές και οικιακές εργασίες.

Στις ανεπτυγμένες πόλεις της κλασικής περιόδου, σπάνια έβρισκε κανείς κάποια εργασία –δημόσια ή ιδιωτική, ευχάριστη ή δυσάρεστη– που να μην απασχολούσε δούλους, με εξαίρεση την άσκηση της πολιτικής και τον πόλεμο, δραστηριότητες στις οποίες οι δούλοι δεν συμμετείχαν. Οι δούλοι χρησιμοποιούνταν ακόμα και στις δημόσιες υπηρεσίες, ως γραμματείς και υπάλληλοι ή ως φύλακες και αστυνομικοί²⁸. Βέβαια, παρ' όλα αυτά δεν υπήρχε δραστηριότητα που να μην ασκήθηκε σε κάποια μέρη και για κάποιο διάστημα από ελεύθερους ανθρώπους.

Η δουλεία δέσποζε, όπως είναι φυσικό, στον χώρο της γεωργίας, αφού αυτή ήταν η κύρια παραγωγική δραστηριότητα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι οι περισσότεροι που δούλευαν στους αγρούς ήταν δούλοι ή ότι αυτοί εκτελούσαν τον μεγαλύτερο όγκο της αγροτικής εργασίας. Επιπλέον, στα μεγάλα κτήματα ή σε περίπτωση απουσίας του ιδιοκτήτη, υπήρχαν μεταξύ των δούλων και «επίτροποι» που επιτηρούσαν την εκτέλεση της εργασίας των «εργατών»²⁹. Στα μεταλλεία και στα λατομεία υπήρχαν οι ελεύθεροι που νοίκιαζαν μικρές μονάδες, τις οποίες μπορούσαν να λειτουργούν μόνοι τους. Ωστόσο, από τη στιγμή που χρειαζόταν επιπλέον εργασία, τα νέα εργατικά χέρια ήταν αποκλειστικά αυτά των δούλων. Λέγεται, ότι τα μεταλλεία

²⁷ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 14.

²⁸ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 15.

²⁹ Βλ. Ξενοφών, *Οικονομικός*, 21.9

του στρατηγού Νικία κατά τον 5^ο αιώνα απασχολούσαν περίπου 1000 δούλους³⁰. Στη βιοτεχνία υπήρχαν οι ανεξάρτητοι τεχνίτες, που εργάζονταν μόνοι ή μαζί με μέλη της οικογενείας τους, αλλά και ιδιοκτήτες δούλων, σε μεγαλύτερο ακόμα βαθμό από ό,τι στη γεωργία. Στο εμπόριο και στις τραπεζικές εργασίες απασχολούνταν μόνο δούλοι. Ο μόνος τομέας στον οποίον κάθε ελεύθερος με σχετική δυνατότητα απασχολούσε σίγουρα έναν ή δύο δούλους, ήταν ο οικιακός. Ο ένας οικιακός δούλος ήταν συνήθως άνδρας, που συνόδευε τον «κύριό» του στις εξόδους και τα ταξίδια του, και άλλη ήταν μία γυναίκα για τις δουλειές του σπιτιού³¹.

Στην Αθήνα κατά την περίοδο αιχμής του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα, οι δούλοι υπολογίζονται από 60.000 μέχρι και 80.000, πράγμα που σημαίνει ότι κατ' αναλογία αντιστοιχούν τρεις ή τέσσερις δούλοι ανά νοικοκυριό. Ο δούλος ήταν αντικείμενο ιδιοκτησίας του «κυρίου» του και ουσιαστικά αποτελούσε μέσο παραγωγής. Ο Κύριος δεν επιτρεπόταν να σκοτώσει τον δούλο, ωστόσο μπορούσε να τον χτυπήσει ή να τον κακομεταχειρισθεί. Κανείς άλλος πέραν του ιδιοκτήτη δεν είχε το δικαίωμα να χειροδικήσει έναντι του δούλου. Είναι συχνές οι περιπτώσεις όπου μαρτυρούνται άριστες σχέσεις μεταξύ αφέντη και δούλου. Ενίοτε ένας έμπιστος δούλος εργαζόταν μόνος του (χωρίς επίβλεψη) σε κάποιο επάγγελμα ιδιοκτησίας του «κυρίου» του, και έβλεπε τον ιδιοκτήτη του μόνο για να του καταβάλει ένα ποσοστό επί των κερδών της δουλειάς του³². Οι κύριες πηγές άντλησης των δούλων ήταν δύο: από τη μία οι αιχμάλωτοι πολέμου και από την άλλη οι λεγόμενοι «βάρβαροι», που εισέρεαν στον ελληνικό χώρο

³⁰ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 17.

³¹ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 18.

³² MacDowel, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σ.126-128.

μέσω του δουλεμπορίου³³. Σε αυτές τις δύο κατηγορίες μπορούμε να προσθέσουμε τους καταδικασθέντες σε καταναγκαστικά έργα και τα έκθετα τέκνα. Σε μεγάλο βαθμό, μάλιστα, οι δούλοι δεν κατάγονταν απλώς από άλλη ελληνική πόλη αλλά συνήθως από περιοχές εκτός του ελληνικού κόσμου. Δεν είναι τόσο περιέργο λοιπόν, που οι Έλληνες ταύτιζαν τους δούλους με τους βαρβάρους³⁴.

Στηριζόταν, τελικά, ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός στην εργασία των δούλων; Συμπερασματικά, μπορούμε να απαντήσουμε σε ένα βαθμό καταφατικά, ωστόσο πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η ανάπτυξη του θεσμού της δουλείας πραγματώθηκε ως αποτέλεσμα της εμπορικής και βιομηχανικής ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων- κρατών κατά την (προ)κλασική περίοδο. Ο Ησίοδος στα χρόνια του δεν θα μπορούσε να σκεφτεί την δουλεία διαφορετικά από μία εργασία που θα ήταν απλώς συμπληρωματική των προσωπικών μόχθων³⁵. Ο Ξενοφών, δύο με τρεις αιώνες περίπου μετά, μιλάει για συντήρηση των πολιτών από την πολιτεία, χάρη στην εργασία δημοσίων δούλων³⁶. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι οι περισσότεροι ελεύθεροι στηρίζονταν αποκλειστικά στην εργασία των δούλων τους. Αντίθετα, όπως αναφέραμε, ακόμα και στις εποχές ακμής, δεν είχαν όλοι οι ελεύθεροι τη δυνατότητα να έχουν στην κατοχή τους δούλους, ενώ από όσους την είχαν, οι περισσότεροι τους χρησιμοποιούσαν ως συμπλήρωμα στη δική τους εργασία. Είναι αλήθεια, ότι ο θεσμός της δουλείας εθεωρείτο κάτι το απόλυτα φυσιολογικό στην αρχαία ελληνική αντίληψη και πρακτική, και ουδέποτε έγινε αντικείμενο κριτικής,

³³ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 21.

³⁴ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 23.

³⁵ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.β, σ. 26.

³⁶ Βλ. Ξενοφών, *Πόροι*, 4.27-33.

ούτε από τους πιο ριζοσπαστικούς φιλοσόφους, όπως πχ. τον Πλάτωνα.

4. Η περιουσία, το χρέος και τα δάνεια στην Κλασσική Αθήνα

Το πιο σημαντικό είδος περιουσίας στην Αθήνα (και γενικώτερα), παραδοσιακά ήταν η γη, ακόμα περισσότερο πριν την εμφάνιση των χρημάτων κατά τον 6^ο αιώνα. Ένα άλλο πολύτιμο είδος περιουσίας ήταν οι δούλοι. Επίσης, κάποιος μπορούσε να κατέχει ζώα, πλοία και άλλα οχήματα, ρούχα, έπιπλα, κοσμήματα και πολύτιμα μέταλλα. Ένας ξένος δεν είχε δικαίωμα κατοχής γης ή κτιρίων στην Αττική, με εξαίρεση την παραχώρηση του δικαιώματος της «εγκτήσεως» σε ειδικές περιπτώσεις. Ο δούλος ο οποίος ήταν αντικείμενο ιδιοκτησίας δεν μπορούσε να κατέχει τίποτα. Όμως, κατά τα άλλα, το κάθε άτομο μπορούσε να κατέχει οτιδήποτε από τα παραπάνω περιουσιακά στοιχεία. Επιπλέον, ήταν δυνατή η συνιδιοκτησία δύο ή περισσότερων ατόμων. Τέλος, περιουσία μπορούσε να έχει ένα συλλογικό σώμα, ένας δήμος, μία φατρία, μία θρησκευτική ομάδα³⁷.

Ο συνηθέστερος τρόπος απόκτησης της κυριότητας μίας περιουσίας ήταν η κληρονομιά. Άλλοι τρόποι μεταβίβασης της κυριότητας ήταν η πώληση και η δωρεά. Με την εκμίσθωση ή τον δανεισμό μπορούσε να μεταβιβαστεί η χρήση της περιουσίας, χωρίς να μεταβιβαστεί η κυριότητα. Ο «κύριος» του «οίκου» είχε το δικαίωμα να διαθέσει την περιουσία του όπως ήθελε, ωστόσο στη διαχείρισή της υπήρχαν κάποιοι περιορισμοί: Ένας ορφανός ανήλικος κληροδοτημένος πχ. δεν μπορούσε να διαθέσει την

³⁷ MacDowel, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σ.206.

περιουσία του μέχρι την ενηλικίωσή του, ενώ οι γυναίκες «επίκληροι»³⁸ δεν μπορούσαν επίσης να διαχειριστούν την περιουσία τους και ανέμεναν την «επιδικασία»³⁹. Επίσης, ένας άνδρας με δημόσιο αξίωμα δεχόταν περιορισμούς στην διάθεση της περιουσίας του, μέχρι να περάσει από τον έλεγχο της «ευθύνας» του και να διαπιστωθεί ότι δεν είχε καταχρασθεί κάτι από την δημόσια περιουσία που διαχειριζόταν⁴⁰.

Ένας άνδρας μπορούσε να δανείσει χρήματα σε κάποιον άλλον και να απαιτήσει την καταβολή τόκου, που ήταν συνήθως 1% ανά μήνα. Το επιτόκιο και η διάρκεια του δανείου προέκυπταν από διμερή συμφωνία δανειστή και δανειολήπτη. Στα πρώιμα χρόνια, αν κάποιος αδυνατούσε να ξοφλήσει το χρέος του, ο πιστωτής μπορούσε να γίνει κύριος της περιουσίας του ή και του ίδιου, μετατρέποντας τον σε δούλο του. Η δουλεία λόγω χρεών καταργήθηκε από τον Σόλωνα στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, αλλά η περιουσία του οφειλέτη συνεχιζόταν να κατάσχεται σε περίπτωση αδυναμίας εξόφλησης. Έτσι, η ενεχυρίαση ενός περιουσιακού στοιχείου ήταν η συνήθης πρακτική, προκειμένου ο δανειστής να εξασφαλιστεί και να είναι πρόθυμος να χορηγήσει το δάνειο⁴¹. Οι πιο σίγουρες εξασφαλίσεις ήταν η γη και τα σπίτια. Με την προσφορά μίας έκτασης ή ενός σπιτιού για ενέχυρο, ο δανειστής θεωρούσε περιττό να το πάρει υπό την κατοχή του και επιτρεπόταν στον οφειλέτη να κρατάει την κυριότητά του. Ωστόσο, δεν μπορούσε ο ίδιος να το πουλήσει ή να το δωρίσει

³⁸ «Επίκληρος» ήταν η γυναίκα που, επειδή δεν είχε άρρενες αδελφούς, κληρονομούσε την περιουσία του νεκρού πατέρα της, μέχρι να παντρευτεί κάποιον κοντινό συγγενή -στις περισσότερες περιπτώσεις-, ο οποίος, τελικά, κληρονομούσε την ίδια και την περιουσία της.

³⁹ «Επιδικασία» ήταν διαδικασία με την οποία μία «επίκληρος» παντρευόταν τον πλησιέστερο συγγενή.

⁴⁰ MacDowel, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σ.207.

⁴¹ MacDowel, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σ.220.

χωρίς την έγκριση του πιστωτή⁴². Ο πιστωτής συνήθιζε να τοποθετεί στο υποθηκευμένο κτήμα μία επιγραφή, έναν «όρον» που κατέγραφε τα σχετικά με το δάνειο, για να ασφαλιστεί από ενδεχόμενες επιπλοκές, σε περίπτωση που ο δανειολήπτης χρησιμοποιούσε την ήδη υποθηκευμένη περιουσία για σύναψη νέου δανείου ή αν ήθελε να την απαλλοτριώσει. Αυτό συνέβαινε επειδή η πόλη δεν κρατούσε κάποια επίσημα αρχεία ιδιοκτησίας, ούτε αρχεία αποτύπωσης των συναλλαγών⁴³.

Είναι εμφανές πως το δίκαιο που αφορά στην περιουσία και στις συναλλαγές ήταν αρκετά περίπλοκο στην Κλασική Αθήνα, κάτι που μαρτυρά ένα αρκετά υψηλό επίπεδο οικονομικής και νομοθετικής εξέλιξης. Η πρακτική της δανειοδότησης και της μίσθωσης, πράγματα αυτονόητα στην καπιταλιστική οικονομία των ημερών μας, ήταν κάτι που συνηθιζόταν εξίσου στην αρχαία Αθήνα. Ωστόσο, αυτό που κάνει εντύπωση και μαρτυρεί την εξέλιξη των οικονομικών συναλλαγών της εποχής, είναι τα μέτρα ασφαλείας που λαμβάνονταν για την ορθολογική διεκπεραίωση των συναλλαγών αυτών. Τέλος, η κατάργηση του «επί τοις σώμασι δανείζεσθαι» από τον Σόλωνα, ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, καταδεικνύει την μέριμνα της πολιτείας για την προστασία των αδυνάμων που προέκυπταν μέσω αυτών των ελευθέρων -σε μεγάλο βαθμό- συναλλαγών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας λοιπόν τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι:

⁴² MacDowel, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σ.221.

⁴³ Finley, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Τ.α, σ. 146

- Η αρχαιοελληνική κοινωνία και οικονομία ήταν κατά βάση αγροτική και πυρήνας της ήταν ο «οίκος», τον οποίο διαχειριζόταν ο «κύριός» του, σε αντίθεση, θα λέγαμε, με τον πυρήνα της νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνίας, όπου είναι το άτομο. Την διαφορά μπορούμε να την κατανοήσουμε στο πλαίσιο των δικαιωμάτων και των σχέσεων εξουσίας και εξάρτησης. Μία γυναίκα ή ένας δούλος του «οίκου» στην αρχαία ελληνική πραγματικότητα, είναι αντικείμενα ιδιοκτησίας του «κυρίου», σε αντίθεση με σήμερα που κάτι τέτοιο είναι απαράδεκτο, και ηθικά και νομικά, στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- Οι αντιλήψεις για την εργασία ποικίλουν, ανάλογα με την εποχή και την συνακόλουθη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη αφενός, και με την κοινωνική κατηγορία των ανθρώπων. Άλλες είναι πχ. οι απόψεις των φιλοσόφων, οι οποίοι προκρίνουν τηνσχόλη, για λόγους δυνατότητας μετοχής στον φιλοσοφικό στοχασμό (στο «άθλημα της αληθείας») ή στην Εκκλησία του δήμου, άλλες των απλών ανθρώπων που ζουν στα όρια του βιοπορισμού. Παρ' όλα αυτά, η εργασία και η εργατικότητα ως αρετές ποτέ δεν υποβαθμίστηκαν. Αυτό που θεωρείται αποφευκτέο και σε κάποιο βαθμό κατακριτέο, είναι το να δουλεύει κανείς για λογαριασμό άλλου, το να μην είναι δηλαδή «αυτουργός», διότι το γεγονός αυτό εθεωρείτο στερητικό της ελευθερίας.
- Οι δούλοι αποτελούσαν αντικείμενα ιδιοκτησίας και - ουσιαστικά- μέσα παραγωγής. Ωστόσο, στην περίοδο της ακμής του θεσμού της δουλείας, οι δούλοι μπορούσαν να εργάζονται σε τομείς που σήμερα θεωρούνται αξιοσέβαστοι ή να έχουν ευνοϊκή μεταχείριση από τον

«κύριό» τους, σε σημείο δρουν, έως ένα βαθμό, με μία οικονομική ανεξαρτησία. Φυσικά, τα παραπάνω δεν έχουν καθολική ισχύ και υπάρχουν αντίστοιχως αντίθετες περιπτώσεις. Αυτό που σίγουρα πρέπει να απομυθοποιηθεί είναι η άποψη πως οι περισσότεροι Αθηναίοι δεν δούλευαν και πως την εργασία την επωμίζονταν αποκλειστικά οι δούλοι. Στην πραγματικότητα, πολλοί λίγοι μεγαλογαιοκτήμονες μπορούσαν να έχουν αυτή την πολυτέλεια.

- Η περιουσία ανήκε τυπικά στον «οίκο» και -ουσιαστικά- την διαχειριζόταν κατά το δοκούν ο «κύριος». Κατά τα άλλα, στην κλασσική Αθήνα η οικονομία λειτουργούσε με ελεύθερες συναλλαγές, πιστώσεις και χρέη, σε μεγάλο βαθμό συνάφειας με την σύγχρονη πραγματικότητα. Τα χρέη μπορούσαν, μέχρι την εποχή του Σόλωνα, να υποδουλώσουν έναν ελεύθερο, ενώ μετέπειτα τον ανάγκαζαν να υποθηκεύει την περιουσία του σε πιστωτές ή να εργάζεται για λογαριασμό άλλου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τα παραπάνω συμπεράσματα, τα οποία φώτισαν σε ένα βαθμό τα βασικά χαρακτηριστικά της οικιακής οργάνωσης στην αρχαία Ελλάδα, η παρούσα μελέτη ολοκληρώνεται. Ωστόσο, η έρευνα συνεχώς κομίζει καινούργια στοιχεία, εμπλουτίζοντας αδιάκοπα την εικόνα που έχουμε για κάθε ιστορική περίοδο. Ελπίζω, η παραπάνω εργασία, η οποία στηρίζεται σε αρχαίες πηγές αλλά και προγενέστερες μελέτες, να προσέφερε στην προσπάθεια κατανόησης των πτυχών που πραγματεύεται.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M.Finley, 1996. *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Α.Παναγόπουλου - Ε. Καρδαμίτσα) Αθήνα.
- Balme, M. 1984. "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece." G&R 31.
- D.M.MacDowel. 2009. *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων* (μτφρ. Ν.Κονόμη-Ε. Δ.Ν. Παπαδήμα), Αθήνα.
- *Xenophon, Oeconomicus : a social and historical commentary / Xenophon ; with a new English translation by Sarah B. Pomeroy, 1994, Clarendon Press.*
- Gustave Klotz. 2013. *Ancient Greece at work : an economic history of Greece from the Homeric period to the Roman conquest* (μτφρ. M.R. Dobie), LLC.